

YOURI DESPLENTER

Een Middelnederlands Oud Testament uit Holland in de Vorsterman-bijbel (1528)?

De cantica in het Middelnederlandse *Philadelphia*-psalter*

Abstract – The comparison of the canticles of the Old Testament in the Middle Dutch *Philadelphia*-manuscript (ca. 1485) with the corresponding passages in the most prominent late medieval and early modern Dutch bibles yields some interesting results. As it seems, the version of the psalms and canticles in the *Philadelphia*-manuscript is part of a more extensive translation of the Old Testament. On the one hand, that would have had the form of a Middle Dutch (early) humanistic historical bible, and on the other hand that of a translated liturgical psalter. In manuscript form all this has only been handed down fragmentarily, notably in the *Philadelphia*-manuscript, but has, as it seems, been assimilated into the Vorsterman-bible of 1528. Moreover, this Middle Dutch translation has influenced the Dutch Old Testament of Hans (1) van Ruremund (1525) and the vernacular Liesvelt-bible (1526).

In een bijdrage die in 2007 in dit tijdschrift verscheen, heb ik op het bestaan van het ‘*Philadelphia*-psalter’ gewezen, een handschriftelijke getuige van oudtestamentische teksten in de bekende, in Antwerpen gedrukte Vorsterman-bijbel.¹ Uit verschillende kenmerken van dat manuscript en van de tekst die het bevat, kan worden afgeleid dat dat boek in de tweede helft van de vijftiende eeuw moet zijn geschreven.² De Vorsterman-bijbel werd pas in 1528 gedrukt.

In 2007 ben ik nagegaan wat dat voor onze visie op de vertaling van meer bepaald de psalmen in de Vorsterman-bijbel betekent. Die teksten bevinden zich namelijk in identieke vorm in het *Philadelphia*-psalter. Als dat handschrift inderdaad voor pakweg 1520 werd vervaardigd, dan kan er, in tegenstelling tot wat men vroeger dacht, op de Vorsterman-psalmen geen invloed zijn van Martin Luthers psaltervertaling of van Nederlandse psaltervertalingen die door die van Luther zouden zijn beïnvloed.³ Dat betekent ook dat de marginale aantekeningen in het psalter in de Vorsterman-bijbel een andere herkomst moeten hebben dan men

* Dit artikel kwam tot stand na onderzoek in het kader van het postdoctoraal project ‘De Middelnederlandse psaltervertalingen. Een exemplarische studie naar de religieuze, culturele en maatschappelijke context van Middelnederlandse gebedsliteratuur’ (2004-2007), gefinancierd door het FWO-Vlaanderen. Met dank aan Thom Mertens (Universiteit Antwerpen) en Geert Warnar (Universiteit Leiden) voor hun opmerkingen bij eerdere versies.

1 Het gaat om hs. Philadelphia, University of Pennsylvania, Ms. 739 (olim Dutch 1).

2 Dat blijkt niet alleen uit de uiterlijke kenmerken van het handschrift – die Jos Biemans (Amsterdam) met de tweede helft van de vijftiende eeuw verbond (zie Desplenter 2007, 186 n. 5) – maar ook uit de kalender die voor het psalter is opgenomen (zie Desplenter 2007, 187 en 199) en uit de vergelijking van de teksten in het handschrift en de druk (zie Desplenter 2007, 191-193).

3 Inzicht in de (oude) verwantschapsrelaties tussen de vroegmoderne bijbeldrukken bieden de reconstructies in Den Hollander 1997.

¶ Dat boeck Exodus.

en ter slinder hant / En die Egyptenaren
holsheden / en ghinghen daer in hen na al
te pharaos peerden en wagheneij en rup
ters ghinghen midden in dpe zee.

¶ Als nu die morgen wake qua / sach die
di. fr. d. hēēē op die tenten der Egyptenaren /
weder vierigher salumne en wolcken / en
schudde hare starc / en stiet die raderen vā
hare wagenen en werpse om met onwe
dere / Doen spraken die Egyptenare / laet
ons blide vā Israel / die hēēē strjdt
voor hen teghen die Egyptenare / En die
hēēē sprach tot Moyses / Directuwe
hant wt ouer die zee / op dat dat water we
der neder valle ouer die Egyptenare / ouer
haer wagheneij en rupteren.

Doen stac Moyses zjn hant wt ouer de
zee / en die zee qua des morgens weder voort
in haren stroom / en die Egyptenaren vlo
de / en die wateren quamen hen teghen / Al
doen werpse die hēēē om / midden in de
zee / dat water quam weder en bedecte dpe
wagheneij / en die rupteren / en alle phara
os machē / en alle die hem nagevolcht wa
ren in die zee / also datter niet een hā dien
ouer en bleef / Naer die kinderen vā Isra
el ghinghen doorch midden door die zee /
en dat water was hen als muiren / ter rech
ter en ter slinder hant.

¶ Also holp die hēēē Israel in die da
ge / vander Egyptenaren hant / En si sa
ghen die Egyptenaren doot / aen dē ouer
der zee / en die grote hant / die die hēēē
aen die Egyptenaren bewesen had / en dat
holt ontzack den hēēē / en ghelooft dē
aen hem / en sineij knecht Moysi.

¶ Moysi en die kinderen vā Israel een hechten
vander veruinnigen songhen Gode / En quāt in Ma
rā / en dāter wt roefte ghenāct en daerna in bēlū
bi die twaelf stamē / en bi die tūcēnē palmbomen
¶ Dat. ro. Capittel.

¶ Den sanc Moyses en dpe kinderē vā
Israel die stiet dē hēēē en sprake.
laet ons den hēēē singhen / want hi he
uet heerlychen ghedaen / roos en wagenen
heeft hi omgheworpen in die zee.

Die hēēē is mijn stercheijende soue
fanch / en is mijn salicheij gheworden.
Dat is mijn God / ich sal hem eeren / hy is
mijns vaders God / ich sal hem verheffen.
Die hēēē is die rechte crēijchs mā / hēēē
is sinen naē / pharaos wagheneij / en
zjn macht werp hi om in die zee.

¶ Zjn wtueroren hooft luyde zjn versone
he in die roode zee / dē afgroē heeftse bedect
si velen tē gronde gelij die stēnē. hēēē

¶ Dat. xv. Capittel.

hēēē / uwe rechte hant is machrich inder
cracht / hēēē uwe rechte hant heeft de
vande verslage. En met uwe groote heer
licheit hebdi u wederspannige verstoort /
Want doen ghi u gramfchap wt liet / ver
slindesife als stoppelen.

Inde geest wa toē / bief dat water te samē
die vloede voerē op eenē hoop / De afgroē
dē plomptē in malsanderē midde in die zee.
Die vāt dachē / ic salse veruolgē en begri
pē / en den roof wt depelen en mijnē moet
aen hen coelen. Ich sal mijn sweert wt
trecken / en mijn hant salse dooden.

¶ Als uwe geest bēēē. Bedectse die zee / en si
sonckē onder als loot in machrige wateren
hēēē. Wie is so machrich inder heilic
heit / Diecēlyc / sonelyc en wonder doende.
Doē ghi dē rechte hāt wt sact / verslontse
die aerde / Ghi hebē u volck in dēne bērm
hericheij ghelēp / dat ghi verlost hebē
en hebse met uwer stercheij ghēuert /
tor uwen heylighen hupse.

¶ Als volck dat hoorde / werder verstoort /
ant quam den phylistinen aen / Doen ver
scritten die vōstey vā Edom / beuninghe
quā dē gheweloge pharaos aen / alle die in
woonders vā Canaan werden vepghe.
laet ouer hen vallen ant en vreesē / door
uwen grooten arm dat sionberoerlyc zjn
als steenen / tor dat u volck hēēē / sal
doorgegaen zjn / tor dat die volck door gae
dat welcke ghi verwonnen hebē.

¶ Bēctse in en plantse op dat gheberchte
wa erfdeels tot een besittinge / die ghi hēēē
tor uwer wooninghen gemaect hebē /
tor uwe tēpel hēēē dpe uwe hāt bereijp
heeft. Die hēēē sal regneeren a strij
en ewelich / Wāt pharaos ginc in die zee
met peerde / wagenē en ruptere / en dē hēēē
hēēē liet die zee ouer hen vallen. Maer die
kinderē vā Israel gincē op drooge midde
door de zee. En Maria die prophetisse /
rons suster / nam een tamboere in haer hāt
en alle die wimen volck dē haer na / met tā
boeren aenden danse / En Maria / sancte
hen voor. laet ons den hēēē singhen /
Wāt hi heerlyc ghehandelt heeft / man en
peert heeft hi in die zee geworpe. Moyses
liet de kinderē vā Israel treckē vāder rooder
zee totter woestine Sur / en si wadelde lū da
ge inder woestine dat si geen water en von
de / Doē quamē si tē Mararath / maer si en
cōtē dat water niet gedulckē om de bitter
heit wāt het was seer bitter daerā heetmē

Esa. x. d.

he. Geb.

th. Maria.

th. Maria.

aannam.⁴ Men ging er namelijk van uit dat die notities in de marge uit de Liesvelt-bijbel waren overgenomen. Die vroegmoderne bijbelvertaling verscheen in 1526, eveneens in Antwerpen, en zou beïnvloed zijn door de Luther-bijbel. Het *Philadelphia*-psalter bevat evenwel dezelfde marginale aantekeningen als de Vorsterman-bijbel. Uit mijn analyse van die notities bleek dat die niet het resultaat zijn van knip- en plakwerk met vroegmoderne Nederlandse bijbelvertalingen, maar van grondige laatmiddeleeuwse bijbelstudie (Desplenter 2007: 195-199).

De kalender in het *Philadelphia*-psalter en de feiten die we omtrent de productie van de Vorsterman-bijbel kennen, wezen de weg naar de ontstaanscontext van de psaltervertaling zoals die al in het handschrift voorkomt. Mogelijke verantwoordelijke voor de overzetting is Cornelius Aurelius († 1531), vriend van Erasmus en, naar men aanneemt, de auteur van de *Divisiechroniek* (1517). Via de Leidse drukker Jan Seversz. – die aan de Vorsterman-bijbel heeft meegewerkt – kan die psaltervertaling in Antwerpen zijn beland.

Zoals de meeste middeleeuwse psalters, vertaald of in het Latijn, bevat het *Philadelphia*-psalter naast psalmen ook cantica. Dat zijn lofzangen, voornamelijk uit de bijbel, met, in hun Latijnse vorm, een liturgische functie.⁵ De canticavertalingen in het *Philadelphia*-psalter staan in de voorliggende bijdrage centraal. Net als de psalmen in dat handschrift maken ze, inclusief hun marginale aantekeningen, in precies dezelfde bewoordingen deel uit van de Vorsterman-bijbel, maar daar dan wel geïntegreerd in hun ‘eigen’ bijbelboek. In het *Philadelphia*-psalter staan ze daarentegen gegroepeerd, net na de vertaling van het psalter. Zo is de lofzang Exodus 15, 1-9 in de Vorsterman-bijbel in het boek Exodus te vinden, en niet in of in de omgeving van het boek ‘Psalmen’ (zie afb. 1). Die vaststelling doet vermoeden dat niet alleen de psalmen in de populaire Vorsterman-bijbel van voor 1500 dateren, zoals in 2007 aangetoond, maar dat ook andere delen ‘middeleeuws’ zijn.

1 De oudtestamentische cantica in het *Philadelphia*-psalter

In Middelnederlandse psalters bevinden zich naast de psalmen over het algemeen nog vertalingen van kleine liturgische teksten, zoals hymnen, antifonen of cantica. Doorgaans zijn er vertalingen van twaalf cantica opgenomen, meer bepaald van Jes. 12, 1-6; Jes. 38, 10-20; 1 Sam. 2, 1-10; Exod. 15, 1-19; Hab. 3, 2-19; Deut. 32, 1-43; Dan. 3, 57-90; Lc. 1, 68-79; Lc. 1, 46-55; Lc. 2, 29-32; *Te deum laudamus* en *Quicumque vult*.⁶ Ook in het *Philadelphia*-psalter zijn die lofzangen, met uitzondering van de eerste en de laatste, in vertaalde vorm aanwezig (fol. Cxxvij^v-Cxxxvij^r). Ze sluiten er aan op de vertalingen van de psalmen.

Als we ons tot de overzettingen van de bijbelse cantica in het *Philadelphia*-psalter beperken, dan kunnen we drie groepen onderscheiden. Er zijn in de eerste plaats die canticavertalingen waarvan bekend is dat ze al langer in het noorden van

4 Voor afbeeldingen van die aantekeningen in zowel het *Philadelphia*-psalter als in de Vorsterman-bijbel, zie Desplenter 2007, 189 en 192.

5 Over de cantica in de middeleeuwen, zie Mearns 1914 en Korhammer 1976. Voor een introductie tot de middeleeuwse liturgie, zie Harper 2001.

6 De selectie van cantica bleef in liturgische handschriften uit het Latijnse Westen van de achtste tot de twintigste eeuw nagenoeg gelijk (Mearns 1914: 50).

de Nederlanden circuleerden. De samensteller van het *Philadelphia*-psalter heeft ze dus uit oudere bronnen overgenomen. Het gaat meer bepaald om de vertalingen van de nieuwtestamentische lofzangen Lc. 1, 68-79, Lc. 1, 46-54 en Lc. 2, 29-32. Die lopen gelijk met de vertalingen in de psalters van de Moderne Devotie en luiden anders dan de Nederlandse versies van diezelfde teksten in de Vorsterman-bijbel uit 1528.⁷ In de tweede plaats zijn er die vertaalde cantica, allemaal uit het Oude Testament, die we in dezelfde bewoordingen verder enkel uit de Vorsterman-bijbel kennen:

- Exodus 15, 1-9
- Deuteronomium 32, 1-43
- 1 Samuel 2, 1-10
- Jesaja 38, 10-20
- Habakuk 3, 2-19

Tot slot is er nog het *Canticum vanden drien kinderen inden oven* (Daniël 3, 57-90). De versie in het *Philadelphia*-psalter doet weliswaar denken aan die in de Vorsterman-bijbel, maar de afwijkingen zijn talrijk.

Vorsterman heeft dus niet alleen de psalmen, maar ook een aantal oudtestamentische cantica in een oudere, Middelnederlandse vertaling in zijn gedrukte bijbel uit 1528 opgenomen. In wat volgt, zullen we nagaan uit welke Middelnederlandse bron(nen) de Antwerpse drukker de teksten haalde die zijn bijbel met het *Philadelphia*-psalter deelt.

2 Een tot nu toe onbekende Middelnederlandse bijbelvertaling?

Bij de visie van C.C. de Bruin op de Vorsterman-bijbel heb ik in mijn bijdrage uit 2007 (p. 204-205) kanttekeningen geplaatst, maar hoogstwaarschijnlijk had die vorser wél gelijk toen hij dat boekwerk als een 'lappendeken van her en der bijeengeraapte teksten' omschreef (De Bruin 1937: 183). Het opduiken van het *Philadelphia*-psalter heeft in elk geval duidelijk gemaakt dat we nog steeds niet ten gronde weten in welke mate Vorsterman bijeengeraapt en aan elkaar genaaid heeft. De teksten die zijn bijbel met het *Philadelphia*-psalter deelt, kan hij namelijk aan verschillende soorten bronnen hebben ontleend. Vorsterman zou een gelijkaardig boek als het *Philadelphia*-psalter in zijn bijbelvertaling kunnen hebben opgenomen en dan zouden met andere woorden enkel de psalmen en de cantica in zijn bijbel Middelnederlands zijn. Het lijkt evenwel plausibel dat hij grotere gedeelten van zijn Oude Testament uit een bestaande vertaling heeft overgenomen. In de Vorsterman-bijbel is er namelijk geen verschil te merken tussen de cantica in Exodus, Deuteronomium, 1 Samuel, Jesaja en Habakuk en de rest van de tekst van die bijbelboeken. Ook in de overige tekst komen marginale aantekeningen voor en de cantica zijn er niet afgescheiden door bijvoorbeeld een tussentitel. De hypothese die ik hieronder wil uitwerken, is dan ook dat de cantica in het *Philadelphiahandschrift* deel uitmaken van een ruimere Middelnederlandse bijbelvertaling,

⁷ Een editie van de nieuwtestamentische cantica in de psalters van de Moderne Devotie is te vinden in Heymans 1978: 304-308.

een overzetting die in zijn geheel in de Vorsterman-bijbel werd opgenomen. Die ruimere vertaling zal in wat volgt als de ‘hypothetische Middelnederlandse bijbelvertaling’ worden aangeduid, omdat ze – met uitzondering van de gedeelten in het *Philadelphia*-psalter – niet afzonderlijk in handschriftelijke vorm is overgeleverd.

Als er zo’n ruimere Middelnederlandse bijbelvertaling is geweest, hoe heeft die er dan uitgezien? In elk geval zijn er uit de periode tot de publicatie van de Liesvelt-bijbel (1526) geen boeken in het Nederlands overgeleverd die we met onze huidige bijbels kunnen vergelijken (Mertens 2000: 275).⁸ Middeleeuwse overzettingen van bijbelteksten waren in ons taalgebied immers steeds functioneel: men gebruikte ze bijvoorbeeld om zich in de bijbelse geschiedenis te verdiepen of om de liturgie te begrijpen. De eerste functie resulteerde in volkstalige ‘historiebijbels’, de tweede in het overzetten van liturgische boeken zoals epistolaria, lectionaria of psalters. Voor historiebijbels werden niet alle bijbelboeken vertaald en werd het geheel nog doorspekt met vertalingen van niet-bijbelse teksten, zoals de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor († ca. 1178). Ook de Middelnederlandse versies van liturgische boeken leverden vanzelfsprekend geen bijbel op zoals wij die nu kennen. De *Delftse Bijbel* (1477), de eerste gedrukte Nederlandstalige ‘bijbel’, benadert het concept van de moderne volkstalige exemplaren nog het beste met zijn, op de psalmen na, volledige Middelnederlandse versie van het Oude Testament en zijn achterwege laten van typisch middeleeuwse toevoegingen zoals glossen en andere commentaren.⁹ Hij is grotendeels opgebouwd uit vertalingen van de ‘Bijbelvertaler van 1360’ (zie hieronder).¹⁰ Die man uit het zuiden van de Nederlanden zou zowat de enige middeleeuwer zijn geweest die, op een aantal Profeten na, het gehele OT heeft vertaald (Kors 2007: 170–171). De meeste van zijn vertalingen kenden in het vijftiende-eeuwse noorden een ruime verspreiding, wellicht de voornaamste reden waarom ze in de *Delftse Bijbel* zijn opgenomen.

Het ligt voor de hand dat het hypothetische groter geheel waartoe de psalmvertaling in het *Philadelphia*-psalter heeft behoord in het vijftiende-eeuwse Holland tot stand is gekomen. In die periode en in die regio situeerde ik in 2007 immers de oorsprong van de psalmvertaling zelf. Waarschijnlijk heeft de hypothetische vijftiende-eeuwse Hollandse overzetting – in de lijn van wat in de middeleeuwen gebruikelijk was – niet van de gehele bijbel of zelfs het Oude Testament een versie in de volkstaal ingehouden, maar slechts van bepaalde oudtestamentische boeken. Om vast te stellen welke tot die hypothetische overzetting kunnen hebben behoord, zullen we hierna de cantica uit respectievelijk de *Pentateuch* (Exodus en Deuteronomium), 1 Samuel en de Profeten (Jesaja en Habakuk) in verschillende laatmiddeleeuwse en vroegmoderne bijbelvertalingen met elkaar vergelijken en een en ander in het grotere geheel van de Nederlandse bijbelvertalingen contextualiseren.

⁸ Over de Middelnederlandse bijbelvertalingen, zie ook Biemans 1984 en Den Hollander/Kwakkel/Scheepma 2007.

⁹ Over de *Delftse Bijbel*, zie De Bruin 1977 en De Bruin 1993: 35–36.

¹⁰ Sommigen stellen de ‘Bijbelvertaler van 1360’ gelijk met Petrus Naghel, een kartuizer uit Herne (zie bijvoorbeeld Kors 2007). Die gelijkstelling wordt in het vakgebied evenwel met enige scepsis benaderd (zie Mertens 2008). Het lijkt dan ook aangewezen de oude noodnaam nog niet overboord te gooien.

3 De cantica uit de *Pentateuch* in de vroegmoderne gedrukte bijbelvertalingen

Zelfs uit een oppervlakkige vergelijking blijkt al dat de cantica uit Exodus en Deuteronomium in het *Philadelphia*-psalter niet alleen (bijna) identiek zijn aan de respectieve tekstplaatsen in Vorsterman 1528, maar ook dat ze heel goed overeenkomen met die in de Liesvelt-bijbel uit 1526 en met die in het Oude Testament dat de Antwerpse drukker Hans (I) van Ruremund in 1525 voor zijn collega en stadgenoot Peter Kaetz op de pers legde (zie ook de bijlage). Ook in die Nederlandstalige bijbels staan de respectieve cantica in hun ‘juiste’ bijbelboek en niet afzonderlijk, zoals in het *Philadelphia*-psalter. De relatie tussen Ruremund 1525 en Liesvelt 1526 werd wat betreft de *Pentateuch* recent als volgt omschreven (Den Hollander 1997: 328):

De tekst van de bijbelboeken Genesis-Deuteronomium [in Liesvelt 1526; YD] gaat terug op die [van] Hans (I) van Ruremund uit 1525. Deze bood een vertaling van Luthers tekst uit de eerste editie van 1523. Liesvelts tekst was op enkele punten opnieuw gecorrigeerd naar de Luthertekst [...]

Juxtapositie van een aantal markante passages in de vermelde bijbelvertalingen lijkt die analyse evenwel niet te bevestigen:¹¹

Tabel 1

	<i>Philadelphia</i> (ca. 1485) = Vorsterman 1528 (VM)	Ruremund 1525 = Liesvelt 1526 (LV)	Luther 1523 ¹²
Exod. 15, 1	Laet ons den heere [VM: HEERE] singhen want hi hevet heerliken gedaen : paert [VM: Ros] ende waghennen heeft hi om geworpen in die zee	Ick wil den here [LV: HERE] singhen / want hi heeft heerlijcken ghehandelt [LV: ghedaen] / Ros ende waghennen heeft hi om geworpen in die zee	Ich will dem HERRN singen, denn er hatt herlich gehandelt , Ros vnd wagen hat er gestortzet yns meer ¹³
Exod. 15, 3	Die heere [VM: HEERE] is die rechte crijchs man almachtich [VM: HERE] is sinen naem: pharaons [VM: Pharaos] waghennen ende sijn macht wirp hy om in die zee	Die here is die rechte crijchs man die here [LV: HERE] is sinen name. Pharaos waghenen / ende sijn macht werp hi om in die zee	Der HERR ist der recht kriegs man, HERR ist seyn name, Die wagen Pharao vnd seyn macht warff er yns meer

11 In alle vijftiende- en zestiende-eeuwse Nederlandse citaten is de spelling (vooral u/v/w en i/j) aan het huidige gebruik aangepast. Ter verduidelijking zijn hier en daar door mij (YD) woorden vet gezet. Gebruikte exemplaren: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, A 4332¹⁶ (Vorsterman 1528), Antwerpen, MPM, R 58.2 (Liesvelt 1526) en Gent, Universiteitsbibliotheek, Res. 1422 (Ruremund 1525).

12 Zie LWDB, 8.

13 Vergelijk Luther 1545: *JCh wil dem HERRN singen / Denn er hat ein herrliche That gethan / Ross vnd wagen hat er ins Meer gestürtzt* (bron: *Die Luther-Bibel. Originalausgabe 1545 und revidierte Fassung 1912*. Berlijn, 2000. [Digitale Bibliothek 29; CD-Rom]).

Exod. 15, 7	Want doen ghi u gramschap uut liet verslinden sijse als stoppelen	Want doe ghi uwe gramschap bluste [LV : uut lietste] / verteerde hise als stoppelen	Denn da du deynen grym ausslissist , vertzehret er sie wie stoppelen
Deut. 32, 2	Mijn redene vloeye gelijck den dauwe: ende mijn leere * wassche te samen tot) reghen [VM: Mijn leere * wasse te samen tot) regen ende mijn redene vloeye gelijc den dauwe] Ende gelijck den reghen op dat gras ende gelijck die drippelen op dat cruyt [in marge] the: druype gelijck den	Mijn leere druppe als den reghen / ende mijn redene vloeye als den dauwe / ende als den reghen op dat gras / ende ghelijck die drippelen op dat cruyt	Meyn lere trieffe wie der regen, vnd meyne rede fliesse wie der thaw wie der regen auff das gras, vnd wie die troppffen auff das kraut
Deut. 32, 5	sy hebben in hem gesondicht [VM: Die verkeerde ende quaden aert heeft tegen hem gesondicht] ende het en sijn sine kinderen niet om haer onsuver vuylicheiden wille	Die verkeerde ende quade aert hevet met hem al verdorven / ende het en sijn / sijn kinderen nyet om haer daets [LV: misdaets] wille	Die verkerete vnd verruckte art hatts mit yhm verterbet, vnd sind nicht seyne kinder vmb yhrs taddels willen
Deut. 32, 14	Boter vanden koeyen ende melck vanden scapen: mitten vetten lammeren [VM: vanden lammeren] ende * rammen der kinderen basan) Ende bocken mit vette * merch der tarwen) ende gaf hem te drincken dat alder suverste druven bloet [in marge] the: vette rammen [in marge] the: nieren ende tarwe	Boter vanden koeyen / ende melck vanden scapen / metten vette vanden lammeren / ende vette rammen / ende bocken met vette nieren / ende tarwe / ende gaf hem te drincken suver druven bloet	Butter von den kuehen, vnd milch von den schaffen, sampt dem fetten von den lemmern , vnd feyste widder , und boecke mit fetten niern , und weytzen , und trencket yhn mit lautter drauben blut
Deut. 32, 21	Si hebben my verwect aen dat ghene dat god niet en is: mit haerder ydelheit hebben sy my getercht [in marge] Roma . x . d / Jere . xv . c	Si hebben mi verwect in dat ghene dat god niet en is / met haerder ydelheit hebben si mi vertorent [in marge] supra eod' rom. 10.d Jere . 15.c	Sie haben mich gereytzt an dem , das nicht Gott ist, mit yhrer eytelkeyt haben sie mich erzurnet

De Liesvelt-vertaling van Exod. 15, 1 (zie tabel) luidt anders dan bij Ruremund, maar niet noodzakelijk omdat ze, zoals vroeger gedacht, aan de Luthertekst is aangepast. De afwijking in Liesvelt 1526 ten opzichte van Ruremund 1525 lijkt veel meer op een eerste indicatie dat Liesvelt 1526 reminiscenties bevat aan een oudere vertaling. Als men aanneemt dat voor een aantal delen van Liesvelt 1526 een Middelnederlandse bijbelvertaling als basis is gebruikt en dat die om ideologische redenen aan de Luthertekst is aangepast, in de eerste plaats via de Nederlandse vertaling ervan in Ruremund 1525, dan is wél duidelijk waarom Liesvelt 'ghedaen' heeft en niet als Ruremund, die Luther wel degelijk heeft nagevolgd, 'ghehandelt'. Blijkbaar vond men het voor Liesvelt 1526 niet opportuun om Ruremund 1525 klakkeloos te kopiëren en liet men de oudere bewoordingen staan als die niet in strijd leken met de lezing van Ruremund/Luther. Zelfs voor de vaststelling dat Liesvelt 1526 in Exod. 15, 7 net zoals Luther 'uut lietste' heeft, en niet 'bluste' zoals Ruremund 1525, hoeft men niet te concluderen dat bij het 'samenstellen' van de tekst in Liesvelt 1526 naar Luther werd gegrepen. 'uut lietste' stond gewoon in de Middelnederlandse vertaling die men – daarvan gaan we hier uit – in het atelier van Liesvelt voor zich liggen had.

Dat men zich voor de Vorsterman-bijbel door de Liesvelt-bijbel heeft laten inspireren, is, zoals aangegeven, al een oude gedachte. In Exod. 15, 1 vinden de aanhangers van die hypothese alvast ruggensteun. Net zoals Liesvelt 1526, maar anders dan de versie in het *Philadelphia*-psalter, heeft Vorsterman 'here' in hoofdletters en is *equum* er vertaald als 'ros' en niet als 'paert'. Als we evenwel rekening houden met de vaststelling dat het *Philadelphia*-handschrift geen legger is geweest van de vroegmoderne gedrukte bijbels die hier centraal staan (Desplenter 2007: 193), dan leert de variant 'ros' ons weinig. 'HERE' is mijns inziens een sterkere aanwijzing voor de veronderstelling dat Vorsterman ook Liesvelt 1526 heeft gebruikt. Een en ander hoeft evenwel niet op diepgaande invloed te wijzen.

Uit Deut. 32, 2 en 32, 14 wordt duidelijk dat de marginale aantekeningen in het *Philadelphia*-psalter aan de hoofdtekst van zowel Luther 1523 als Ruremund 1525 en Liesvelt 1526 beantwoorden. Ook al vóór de reformatie was de aandacht van bijbelvertalers dus niet meer exclusief op de Vulgaat gericht. Onder meer bij *concresecat* (Deut. 32, 2) en *arietum filiorum Basan* (Deut. 32, 14) werd daarom aangegeven dat de Hebreeuwse grondtekst een andere lezing had. In het *Philadelphia*-manuscript gebeurde dat nog in de marge, maar bij Luther en zijn volgelingen met overtuiging.

Deut. 32, 21 ten slotte versterkt nogmaals de hier voorgelegde hypothese, namelijk dat er in het vijftiende-eeuwse Holland een Middelnederlandse vertaling van een aantal oudtestamentische bijbelboeken circuleerde die in handschriftelijke vorm enkel in het *Philadelphia*-psalter is overgeleverd, maar daarnaast wel invloed op een aantal vroegmoderne bijbels heeft gehad. Uit mijn analyse van de psalmen in het *Philadelphia*-psalter uit 2007 (p. 198) bleek al dat de maker van de vertaling een aantal middeleeuwse bijbelcommentaren heeft benut om tot zijn Hebreeuwse alternatieven in de marge te komen. Daartussen bevonden zich hoogstwaarschijnlijk de *Glossa Ordinaria* en de *Postillae* van Nicolaus van Lyra.¹⁴ In de *Glossa Or-*

¹⁴ Ook voor deze bijdrage heb ik de *Glossa Ordinaria* geraadpleegd in de editie in *Biblia sacra cum glossa ordinaria [...] et Postilla Nicolai Lirani Franciscani, necnon Additionibus Pauli Burgensis Episcopi, & Matthie Thoringi replicas [...]*, 6 dl. Antwerpen, 1634 (gebruikt exemplaar: Gent, UB, Th. 2732).

dinaria vinden we bij Deut. 32, 21 ook de verwijzing naar de Brief aan de Romeinen, maar niet die naar Jeremia. De *Postillae* heeft die evenmin. Het zou van een verbazingwekkend toeval getuigen, als de samensteller van Ruremund 1525 zich voor die marginale referentie totaal onafhankelijk van de maker van de Middelnederlandse vertaling op eenzelfde, wellicht minder verspreide (Latijnse) exegetische bron zou hebben gebaseerd.¹⁵ Ruremund moet die Middelnederlandse versie dus hebben gekend. Men heeft zich voor Ruremund 1525 trouwens wellicht niet op een Middelnederlands psalter met cantica zoals het *Philadelphia*-handschrift gebaseerd. De bijbel van Ruremund bevat namelijk een volledig nieuwe Nederlandse psaltervertaling, een die op basis van Luthers editie uit 1524 tot stand is gekomen en niet door de vertaling in het *Philadelphia*-handschrift is beïnvloed.¹⁶ Had Ruremund een Middelnederlands psalter met cantica gebruikt, dan was er mogelijk wel invloed van de vertaling in het *Philadelphia*-handschrift op zijn psalmen te merken geweest. Ook voor Ruremund 1525 moet de hypothetische Middelnederlandse bijbelvertaling dus ten dele zijn geraadpleegd, weliswaar steeds in combinatie met de Duitse versie van Luther uit 1523.

Het is tot slot waarschijnlijk dat de bovenstaande observaties bij de cantica uit Exodus en Deuteronomium in een aantal vroegmoderne bijbeldrukken mogen worden uitgebreid, niet alleen naar de volledige teksten van die twee bijbelboeken, maar zelfs naar de volledige *Pentateuch*. Daarmee gaan we eigenlijk te werk zoals Den Hollander (1997), die stambomen opstelde die telkens op een ruimer deel van de bijbel van toepassing bleken te zijn. Zo geldt zijn eerste stamboom van de vroegmoderne (gedrukte) Nederlandse bijbelvertalingen voor de eerste vijf boeken van de bijbel (Den Hollander 1997: 164).

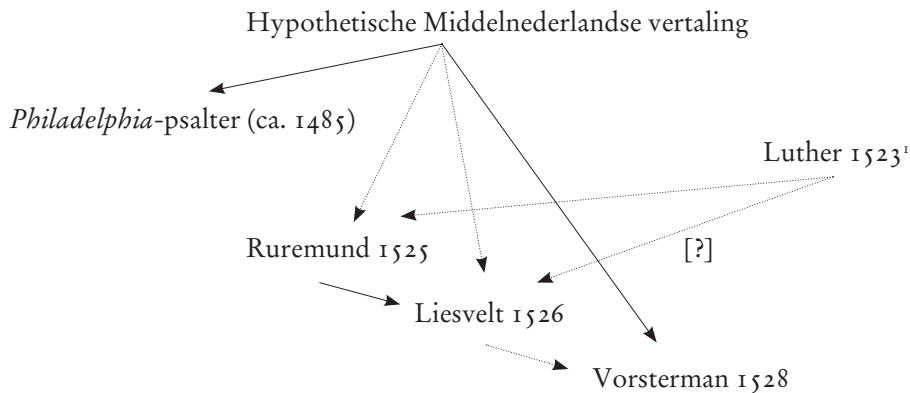
Het bovenstaande kunnen we als volgt samenvatten. Voor wat betreft de cantica uit Exodus en Deuteronomium blijkt uit de tekstvergelijking dat de Middelnederlandse vertaling in het *Philadelphia*-psalter in zo goed als dezelfde vorm in Vorsterman 1528 te vinden is. In het laatste werk zijn de lofzangen evenwel in hun respectieve bijbelboeken ingebed. Ook in Ruremund 1525 en Liesvelt 1526 zijn, in verschillende mate, lezingen te vinden die, anders dan vroeger werd aangenomen, niet uit de Luther-bijbel zijn gehaald, maar op een (hypothetische) Middelnederlandse vertaling moeten teruggaan die handschriftelijk enkel in het *Philadelphia*-psalter is overgeleverd. Van belang is dat de tekstoverlevering zoals Den Hollander die in 1997 reconstrueerde, ten dele kan worden gehandhaafd. Er is wat de cantica uit Exodus en Deuteronomium betreft wel degelijk invloed van Luther op Ruremund 1525 en (wellicht ook) Liesvelt 1526, maar anders en zeker minder dan Den Hollander aannam. Ook een andere oude gedachte, namelijk dat Liesvelt 1526 in Vorsterman 1528 heeft doorgewerkt, is niet geheel en al verkeerd. Er is invloed te merken, maar opnieuw minder dan werd gedacht. De Hollandse vertaling van een onbekend aantal

15 Het is mij (nog) niet gelukt een commentaar te vinden waarbij voor de bewuste passage naar de Brief aan de Romeinen én het boek Jeremia werd verwezen.

16 De citaten van psalm 46, 6 die Den Hollander (1997: 180) uit de Luthervertaling en de vertaling van Hans (1) van Ruremund opgeeft, tonen aan dat de tweede een bijna woordelijke overzetting van de eerste mag worden genoemd. Vergelijk daarentegen de vertaling van datzelfde psalmvers uit de vertaling van Hans (1) van Ruremund (HvR) met die in het *Philadelphia*-psalter (Phil.): 'God is by haer daer in daer om sullen si wel bliven god helpt mi vroech' (HvR) en 'God en sal midden in haer niet beroert worden god salse vroech inder dageraet helpen' (Phil.).

oudtestamentische bijbelboeken, die mogelijk al (grotere delen van) de *Pentateuch* bevatte, moet dus voor 1525 in Antwerpen aanwezig zijn geweest. Ze heeft immers al het Oude Testament beïnvloed dat Ruremund in dat jaar op de markt bracht.

Schematisch kunnen we voor de *Pentateuch* een en ander als volgt voorstellen:¹⁷

4 Het canticum uit 1 Samuel in de vroegmoderne gedrukte bijbelvertalingen

Het eerste boek Samuel, waaruit in psalters over het algemeen het canticum van Anna – de moeder van Samuel – is overgenomen, kan eveneens volledig beschikbaar zijn geweest in de ruimere hypothetische Middelnederlandse bijbelvertaling. Een versie van die lofzang die in grote mate met die in het *Philadelphia*-psalter (én de Vorsterman-bijbel) overeenkomt, is namelijk in de Liesvelt-bijbel te vinden. Van het eerste boek Samuel meende Den Hollander (1997: 184) evenwel dat de vertaling in Liesvelt 1526 nieuw was en dat de Luthertekst uit 1524 de basis vormde. De vertaling die Ruremund 1525 van deze lofzang aanbiedt, is een geheel andere (zie hieronder).

Het mag uit de onderstaande tabel duidelijk zijn dat 1 Samuel in Liesvelt 1526 niet exclusief naar Luther werd vertaald, maar wellicht meer met de hypothetische Middelnederlandse vertaling als voornaamste legger en de Luther-versie ter controle en ter aanpassing binnen handbereik. Dat aanpassingsproces zou trouwens na de eerste editie van de Liesvelt-bijbel niet afgelopen zijn. Uit 1 Sam. 2, 2 blijkt bijvoorbeeld dat de tekst ook nog in volgende edities werd bijgewerkt.¹⁸

Uit 1 Sam. 2, 4 en 1 Sam. 2, 8 valt verder af te leiden dat de cantica in het *Philadelphia*-psalter raakpunten vertonen met de vertalingen van de Moderne Devotie. Dat stelden we ook al voor de vertaling van de psalmen vast (Desplenter 2007: 197). ‘crancke’ voor *infirmi* (1 Sam. 2, 4) is in de vroegmoderne bijbelvertalingen verdwenen, maar het was wel de gewone vertaling in twee Middelnederlandse versies van bijbelteksten die in het noorden een ruime verspreiding hebben gekend, namelijk de versie van de Bijbelvertaler van 1360 – en dus ook de *Delfse Bijbel* – en de psal-

¹⁷ Vergelijk de stamboom in Den Hollander 1997: 164. Volle lijnen geven evidente overname aan uit het werk waaruit de pijl vertrekt in dat waar de pijl aankomt; stippellijnen daarentegen wijzen op een waarschijnlijke beïnvloeding.

¹⁸ Volgens Den Hollander (1997: 194) met behulp van de Züricher bijbel uit 1531.

ter- en canticavertalingen van de Moderne Devotie. Uit de rest van 1 Sam. 2, 4 (en ook 1 Sam. 2, 8) blijkt dat het *Philadelphia*-psalter vooral bij de laatste aanleunt.¹⁹

Tabel 2

	<i>Philadelphia</i> (ca. 1485) =Vorsterman 1528 (VM)	Liesvelt 1526	Luther ²⁰ 1524 ¹
1 Sam. 2, 2	Niemant en is heilich gelijk die heere [VM: HEERE] want buyten u en is anders (niemant) ²¹ [VM: * anders niemant]] ende en is gheen stercke gelijk onse god is [in marge] the: niet	Niemant en is heilich als die HEERE / want buyten u en is niemant / ende en is geen [sic] troost als onse God is [Liesvelt 1532 ²²] want buiten u en is niet / ende daer en is geen troost als onse God is	ES ist niemant heylig wie der HERR, denn ausser dyr ist nichts , vnd ist kein trost wie vnsrer Gott ist.
1 Sam. 2, 4	Den boge der starcker is * verwonnen [VM: * verwonnen]]: ende die crancke [VM: onstarcke] zijn omgordt mit stercheit ²³ [VM: in marge] th. gebroken	Den boge der stercker is gebroken / ende die onstercke zijn omgordt met stercheyt	Der boge der starcken ist zu brochen, vnd die schwachen sind vmbgurtet mit stercke.
1 Sam. 2, 8	Hy heft op den behoeftigen [VM: behoevenden] uuten stof ende verhooght den armen uuten dreck Op dat hy soude sitten mitten princen [VM: onder die princen]: ende den stuel der eeren beerven [VM: laten beerven]	Hy heft op den behoevenden uut den stof / ende verhooght den arme uut den drec / op dat hi hem soude setten onder de princen / ende den stoel der eeren laten beerven	Er hebt auff den durfftigen aus dem staub, vnd erhoht den armen aus dem kott , das er yhn setze vnter die fursten , vnd den stuel der ehren erben lasse

¹⁹ 1 Sam. 2, 4 luidt in de *Delftse Bijbel* als volgt: ‘Die starcker boghe is verwonnen: ende die crancke zijn toegegort mit stercheden’ (naar de editie op <http://www.dbnl.org/>). De psalters van de Moderne Devotie hebben: ‘Die boghe der sterker is verwonnen ende die crancken zijn ghegort mit starcheden’ (naar Heymans 1978: 290). 1 Sam. 2, 8 is als volgt vertaald: ‘Den maten wect hi uten ghemulle. ende hi heft den armen op uter sliminghe: dat hi sitten sal mitten princen: ende houden den setel der glorien’ (naar Delft 1477) en ‘Hi verwreckt den behoevighen van den stove ende hi recht op van den drec den armen, opdat hi sitte mitten princen ende houde den stoel der glorien’ (naar Heymans 1978: 290). Wat de precieze relatie tussen de cantica in de psalters van de Moderne Devotie en de overzetting van de Bijbelvertaler van 1360 is, heb ik onderzocht in hetzelfde FWO-project waaruit de huidige bijdrage is voortgekomen. Het zou ons evenwel te ver leiden om hier op die ingewikkelde kwestie in te gaan.

²⁰ Zie LWDB, 9.1.

²¹ Over het algemeen is in het *Philadelphia*-manuscript én de Vorsterman-bijbel van 1528 naar een

Na de bovenstaande bespreking van het canticum uit 1 Samuel kunnen we besluiten dat men voor Liesvelt 1526 over een uitgebreider exemplaar van de hypothetische Middelnederlandse bijbelvertaling kan hebben beschikt dan dat voor Ruremund 1525 het geval was. Volgens Den Hollander (1997: 180) biedt die laatste voor de boeken Jozua tot 2 Koningen, waartussen zich het canticum uit 1 Samuel bevindt, namelijk een vertaling van de Vulgaat aan die niet op de *Delftse Bijbel* (1477) of de *Keulse Bijbel* (1478/1479) teruggaat, maar dus ook niet op de hypothetische Middelnederlandse bijbelvertaling.

De problematische Profeten

In de bijbeldelen die we tot nu toe van naderbij hebben bekeken, geldt dat we (vaak) Liesvelts tekst verkrijgen als we de gemarkeerde delen in Vorstermans hoofdttekst vervangen door de marginale aantekeningen (zie de excerpten hierboven). Uit de analyse van de psalmen in de Vorsterman-bijbel (Desplenter 2007: 195-197) bleek evenwel dat de marginale aantekeningen in die bijbeldruk – anders dan vroeger aangenomen – geen ‘uitgestoten’ zinsdelen uit de Liesvelt-bijbel zijn, maar originele, laatmiddeleeuwse bijdragen. Dat de aantekeningen in de Vorsterman-bijbel in veel – maar niet in alle! – gevallen ook in de Liesvelt-tekst voorkomen, is met andere woorden een argument te meer voor de hypothese dat de bijbels van Liesvelt en Vorsterman op eenzelfde (hypothetische) Middelnederlandse bijbelvertaling teruggaan. Liesvelt heeft een en ander verwerkt, Vorsterman heeft die oudere overzetting gewoon overgenomen. Het redactiewerk van de eerste heeft er wellicht voor gezorgd dat niet alle aantekeningen in Vorsterman bij Liesvelt in dezelfde vorm terug te vinden zijn.²⁴

Met de Profeten wordt de verhouding tussen Liesvelt 1526 en Vorsterman 1528 anders. De marginale aantekeningen in Vorsterman corresponderen helemaal niet meer met de tekst van Liesvelt, en de hoofdttekst van Vorsterman en de vertaling van Liesvelt sluiten bovendien heel nauw bij elkaar aan. Dat merken we bijvoorbeeld in Jeremia 11, 15:

marginale aantekening verwezen met een ‘*’ en een ‘)’. Voor de woorden tussen die twee tekens is in de marge dan een alternatief voorhanden. In dit geval is de ‘*’ evenwel door een ‘)’ vervangen.

²² Geraadpleegd exemplaar: Gent, UB, Acc. 1861.

²³ Het lijkt erop dat hier, maar ook op andere plaatsen in deze lofzang, de marginale aantekeningen in het *Philadelphia*-psalter zijn weggelaten. Nochtans zijn de plaatsen aangeduid waarvoor een alternatief diende te worden genoteerd. ‘gebroken’ stond met andere woorden wellicht ook in de hypothetische Middelnederlandse vertaling waaruit het canticum van Anna voor het *Philadelphia*-psalter werd gekocht.

²⁴ Vergelijk bijvoorbeeld een willekeurige plaats (Deut. 8, 15): ‘ende scorpioenen * ende dispas/ende seer dorre/ende) geen watere en was’ [in marge: ‘th. een dor/re dorstige plaetse/ende daer’] (Vorsterman 1528) en ‘ende scorpioenen/ende seer dorre ende geen watere en was’ (Liesvelt 1526). Aangezien de hoofdttekst van Vorsterman ‘ende dispas’ (‘vertaling’ van *dipsas* (Lat.), een slangensoort; zie Van der Voort 2001: 217) heeft, en de tekst van Liesvelt 1526 niet, kan de aantekening in Vorsterman 1528 niet uit die bijbelversie afkomstig zijn.

Vorsterman 1528	Liesvelt 1526
* Want ist dat mijn beminde doet veel sonden in mijn huys: Sal oock dat heylighe vlees van u niet nemen die boosheit / daer ghi in verblijt:) [in marge] th. wat sal mijn beminde in mijn huys doen aengesien / dattet sovele quade stucken hevet / Waerom datmen oock van u dat heilige vleesch nemen sal / om uwer boosheyt wille / oft ghi dan so moedich wordet	Want ist dat mine geminde doet vele sonde in minen huyse. En sal dat heylighe vleesch van u niet nemen die boosheit / daer ghi in verblijt

Voor de Profeten lijkt het er dus op dat Vorsterman een andere strategie heeft aangewend. Pas vanaf hier zou hij echt datgene hebben gedaan wat men vroeger over zijn gehele bijbel heeft beweerd en zou hij Liesvelt 1526 als basis voor zijn eigen volkstalige versie van de Schrift hebben genomen. Dat Vorsterman bij (de meeste van) zijn Profeten een andere procedure heeft gevolgd, mag ook blijken uit Den Hollanders stambomen van de vroegmoderne Nederlandse gedrukte vertalingen van het Oude Testament. Vorsterman zou volgens Den Hollander namelijk zijn voordeel hebben gedaan met een Profetenvertaling die de anabaptisten Hans Denck en Ludwig Hätzer in Worms (1527) hadden gepubliceerd.²⁵ Voor Jeremia 11, 15 lezen we in die Duitse tekst inderdaad wat de oorspronkelijke versie van de marginale aantekening bij Vorsterman kan zijn geweest:

Was solt mein geliebter in meim hausz thûn, dweil es so uil boeser stueck thût? derhalben man auch von dir das heylig fleysch *nemen wirt, deiner boszheyt halb. Gelt ob du dann so mütig werdest

Men lijkt in ouder onderzoek alvast de goede analyse te hebben gemaakt: Vorsterman 1528 is voor wat betreft de Profeten op Liesvelt 1526 gebaseerd, maar er is ook invloed van de Wormser Profetenbijbel, vooral dan in de marginale aantekeningen.

Het canticum uit Habakuk (3, 2-19) stelt ons evenwel voor een probleem. Voor de vertaling van dat boek in de Vorsterman-bijbel zag Den Hollander (1997: 192) eenzelfde oorsprong als voor die van Jeremia: gebaseerd op Liesvelt 1526 en aangevuld met de Wormser Profetenbijbel. De vertaling in de Liesvelt-bijbel zou op haar beurt teruggaan op die in de bijbel van Hans (1) van Ruremund uit 1525 (Den Hollander 1997: 185-186). Die laatste Antwerpse druk bevat, nog volgens Den Hollander (1997: 181-182), voor Habakuk een versie die in grote mate gelijkloopt met die in de *Delftse Bijbel*. Een en ander valt als volgt te schematiseren:

²⁵ Hoogstwaarschijnlijk kreeg Vorsterman een Nederlandse vertaling van die Duitse Profeten van de humanist Gerardus Geldenhauer (zie De Bruin 1993: 117-118, Den Hollander 1997: 190-191 en de daar opgegeven literatuur). De citaten uit de Wormser Profetenbijbel bezorgde mij August den Hollander (vu Amsterdam), naar zijn microfiche van het exemplaar Zürich, Zentralbibliothek, <VIII 56> (zie ook Den Hollander 1997: 523). Ik wens hem daarvoor van harte te bedanken.

delphia-handschrift (en de Vorsterman-bijbel) nauw bij de vertaling in de *Delftse Bijbel* aansluit. Dat was bijvoorbeeld voor de boeken uit de *Pentateuch* niet het geval. Dat kan een indicatie zijn voor het feit dat de vertaling van het canticum van Habakuk in het *Philadelphia*-psalter op een andere manier is ontstaan dan de tot nu toe besproken canticaversies.²⁹

Tabel 4

	Philadelphia (ca. 1485) =Vorsterman 1528 (VM)	Liesvelt 1526	Delft 1477	Ruremund 1525
Hab. 3, 5-6	* Die duvel) sal uutgaen voer sijn voeten: hi heeft gestaen ende die aerde heeft hi gemeten [in marge] the. Ende een strael ²⁹	Die duvel sal uutgaen voor sijn voeten / hi heeft gestaen / ende die aerde heeft hi ghemeten	Die duvel sal uutgaen voer sijn voeten: hi heeft ghestaen ende die aerde heeft hi ghemeten	Die duvel sal uutgaen voer sijn voeten / hi heeft ghestaen / ende die aerde heeft hi ghemeten
Hab. 3, 9-10	Ghi splitet dat aertrijck dattet vloet gaf: die berghen hebben u gesien ende sijn droevich geweest: die stroem der wateren is over gegaen	Ghi sult altijt snijden die rivieren der aerden . die wateren hebben u gesien ende de bergen sijn droevich geweest die stroem der wateren is overgegaen	Du sultste altijt sniden die rivieren der aerden: die bergen hebben di ghesien ende sijn droevich gheweest: die stroem der wateren is over ghegaen	Du sultste altijt sniden die rivieren der aerden / die wateren hebben di gesien / ende die bergen sijn droevich gheweest die stroem der wateren is over gegaen

Voor het overige geldt voor Habakuk wat we al voor Jeremia hadden vastgesteld: de tekst van Liesvelt loopt in grote mate gelijk met de hoofdttekst van Vorsterman en dat in tegenstelling tot de eerste boeken van die beide bijbels. Dat Liesvelt 1526 en Vorsterman 1528 voor wat betreft het volledige boek Habakuk op een gemeenschappelijke Middelnederlandse vertaling teruggaan, is dan ook minder waarschijnlijk.

De laatste Profeet waaruit voor het *Philadelphia*-handschrift een canticum werd vertaald, is Jesaja (38, 10-21). Voor dat boek in Vorsterman 1528 dacht Den Hollander (1997: 190) eveneens aan de Liesvelt-bijbel als basis en aan aanvulling met behulp van de Wormser Profetenbijbel. De Jesaja-versie in Liesvelt 1526 zou dan weer een heel letterlijke vertaling van een nieuwe Latijnse overzetting zijn die in

²⁹ Overeenkomsten zijn er ook wat deze passage betreft met de Wormser Profetenbijbel: '[...] vnd eyn stral gieng aus bei seinem füssen. Er stund vnd mass das erdtrich'. Hieruit blijkt eens te meer dat de maker van de Middelnederlandse vertaling in het *Philadelphia*-psalter zich wel degelijk op de Hebreeuwse grondtekst heeft gericht.

Tabel 5

	<i>Philadelphia</i> (ca. 1485) =VM 1528	Liesvelt 1526	<i>Delftse Bijbel</i> 1477	Ruremund 1525
Jes. 38, 13	* Ick hoepte tot des morphens gelijck eenen leu also heeft hi alle mijn beenen in stucken gewreven) [in marge] the: Stelle ic mi noch totten morgen soe breket hi my alle mijn beenen gelijck een leeu	Ic sette tot smorgens gelijc eenen leeu also sal hi alle mijn benen te stucken wrijven	ic hoopte tot des mogens [sic]. Als een leeuwe also heeft hi alle mijn beenre te broken	ic hoopte tot des morgens. Als een leeuwe so heeft hi alle mijn beenre gebroken
Jes. 17, 8-9 ³⁰	hi en sal niet aensien die * boschkens ende tempelen.) In dien daghe sullen * die steden zijn der stercheyt) verlaten zijn / gelijc die * ploeghen [sic] ende dat zaet) die achterghelaten zijn van den aensichte der kinderen van Israel / ende sal verwoestet zijn [in marge] the. linden noch die afgoden the. die beste steden the. Hores ende Amir	en sal niet sien die boschkens ende beelden In dien dage sullen die steden sijnder stercheidt sijn / gelijc die verlatinghe des spruytkens ende der roeden (gelijc een achterlatinge) doen die Cananeen die steden achterlieten vanden aensichte der kinderen Israels / ende sal verwoestet zijn	hij en sal niet aensien die bussche ende der afgoden tempel In dien daghe sullen ghelaten wesen die steden haere starcheit. als die plaghe ende dat coren die ghelaten waren vanden aensichte der kinder van israhel: ende du sultste wesen woest ghelaten.	hi en sal niet aensien die bosschen / ende der afgoden tempel. In dien daghe sullen ghelaten wesen die steden haerder starcheyt/ als die plaghe ende dat coren die gelaten waren vanden aensichte der kinder van Israel ende du sultste wesen woest ghelaten

30 Maakt geen deel uit van het *Philadelphia*-psalter.

de commentaar van de Duitse theoloog Johannes Ecolampadius (1525) was opgenomen (Den Hollander 1997: 185). Schematisch ziet dat er zo uit:

Jesaja:	Vorsterman 1528=Liesvelt 1526+Wormser Profetenbijbel 1527
(volgens Den	↑
Hollander 1997)	Ecolampadius 1525

Voor wat het canticum in de Vorsterman-bijbel zelf betreft, klopt die reconstructie niet. Men heeft voor Vorsterman 1528 gewoon de Middelnederlandse vertaling overgenomen die ook in het *Philadelphia*-psalter te lezen staat. Er kan dus geen invloed van de Wormser Profetenbijbel zijn, en dat blijkt ook uit de vertaling van Jes. 38, 13 (zie tabel) in die Duitse versie: ‘*Setz ich mich noch bis morgen, so zerknitscht er mir meine beyn wie ein lew*’. Die vertaling sluit zelfs beter aan bij Liesvelt 1526, hoewel die door Ecolampadius zou zijn beïnvloed.

Voor de rest van Jesaja (zie Jes. 17, 8-9) lijkt de Wormser Profetenbijbel wel een bron voor Vorsterman 1528 te zijn geweest. In elk geval sluiten de marginalia in die laatste bijbel aan bij de tekst in de Duitse vertaling van de Profeten:

[...] wirt er nit schawen, weder auff die Linden noch auff die Götzen. Auff die selbig zeit werden ire beste stett verlassen, wie Hores vnd Amir die man verliesse vor den kindern Israel, Summa, es wirt wüst.

Voor het boek Jesaja ontbreekt trouwens evenzeer praktisch elke overeenkomst tussen de tekst van Liesvelt 1526 en de marginale aantekeningen in Vorsterman 1528. Het is duidelijk dat voor de hoofdtekst van de laatste bijbelvertaling intensief de versie van Liesvelt werd gebruikt en dat een gezamenlijke (Middelnederlandse) oorsprong van Jesaja, zoals onder meer bij de *Pentateuch*, daarom ook hier minder waarschijnlijk is.

6 Een tot nog toe onbekende Middelnederlandse historiebijbel?

In het voorgaande hebben we vijf oudtestamentische cantica uit het *Philadelphia*-handschrift vergeleken met de overeenkomstige bijbelplaatsen in de voornaamste laatmiddeleeuwse en vroegmoderne bijbelvertalingen. Om daaruit conclusies te trekken omtrent het bestaan van wat ik tot nu toe een hypothetische Middelnederlandse vertaling van het Oude Testament heb genoemd, is, vanzelfsprekend niet zonder gevaar. Als die vertaling daadwerkelijk heeft bestaan, dan is die in handschriftelijke vorm enkel fragmentarisch en slechts in één manuscript overgeleverd. Daaruit zouden in theorie de volgende teksten in aanmerking komen om tot die hypothetische vertaling te worden gerekend: de 150 psalmen, twee cantica uit de *Pentateuch* en één canticum uit 1 Samuel, één uit Jesaja en één uit Habakuk. Die teksten, en de rest van de hypothetische vertaling, zouden integraal in de Vorsterman-bijbel van 1528 zijn opgegaan.

Een fenomeen dat in de bovenstaande vergelijkingen naar voren kwam, namelijk de variërende relatie tussen Vorsterman 1528 en Liesvelt 1526, kan een indicatie zijn voor de daadwerkelijke omvang van de hypothetische Middelnederlandse vertaling. Vanaf de Profeten zien we in de verhouding tussen die twee bijbels namelijk een duidelijke verandering optreden en gaan de hoofdtekst van Vorsterman 1528

en de tekst van Liesvelt 1526 er in grote mate gelijk lopen. Dat kan betekenen dat de hypothetische Middelnederlandse vertaling de volledige *Pentateuch* heeft bevat en hoogstwaarschijnlijk ook 1 Samuel en misschien nog wel meer Boeken van de Koningen (2 Samuel en 1 en 2 Koningen). Of er nog andere oudtestamentische boeken tot die vertaling hebben behoord, is op basis van het overgeleverde handschriftelijke materiaal, het *Philadelphia*-psalter, niet vast te stellen. Hoewel dat manuscript ook cantica uit de boeken der Profeten telt, ligt het minder voor de hand dat de hypothetische Middelnederlandse vertaling ook die boeken bevatte (zie hieronder).

Problematisch is dan wel, althans op het eerste gezicht, hoe we die Middelnederlandse vertaling precies moeten afbakenen. De cantica uit een aantal Profeten staan wel in het *Philadelphia*-psalter en de Vorsterman-bijbel, maar de volledige boeken zouden niet tot de hypothetische (ruimere) Middelnederlandse vertaling behoren? Een oplossing hiervoor kan erin bestaan dat we aannemen dat die laatmiddeleeuwse volkstalige versie van bijbelmateriaal in twee gedaanten heeft gecirculeerd: een psalter met cantica, zoals het *Philadelphia*-handschrift, en een historiebijbel.

De veronderstelling van het bestaan van een tot nu toe onbekende historiebijbel ligt niet voor de hand, zeker niet als men weet dat er al diverse Middelnederlandse historiebijbels bekend zijn. Afgezien van de atypische *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant († ca. 1300) kwam de oudste historiebijbel tot stand in het zuiden van de Nederlanden.³¹ Auteur was de al genoemde 'Bijbelvertaler van 1360'. De tweede Middelnederlandse historiebijbel ontstond in ongeveer dezelfde periode, onafhankelijk van de eerste en in het noorden van het Nederlandse taalgebied.³² De eerste historiebijbel kunnen we daadwerkelijk een bijbelvertaling noemen, hoewel de Bijbelvertaler van 1360 enkel (een groot deel van) het Oude Testament heeft vertaald en aan de tekst (vertaalde) commentaar uit de *Historia Scolastica* van Petrus Comestor heeft toegevoegd. Ook de tweede historiebijbel is (onder meer) op Comestors werk gebaseerd, maar is als een parafrase te beschouwen. Dat laatste geldt ook voor een derde historiebijbel, de zogenoemde *Bibel int Corte* die in 1513 en ongewijzigd in 1516 werd gedrukt,³³ een vertaling en bewerking van een Franse bijbelversie die op de *Historia Scolastica* van Petrus Comestor was gebaseerd. In 1518 verscheen een uitgebreidere en erg gewijzigde versie van die *Bibel int Corte* waarvoor onder meer uit de *Delftse Bijbel* geput was.³⁴ Met die laatste deelt de *Bibel int Corte* bijvoorbeeld de vertaling van het canticum Jes. 38, 10-20.

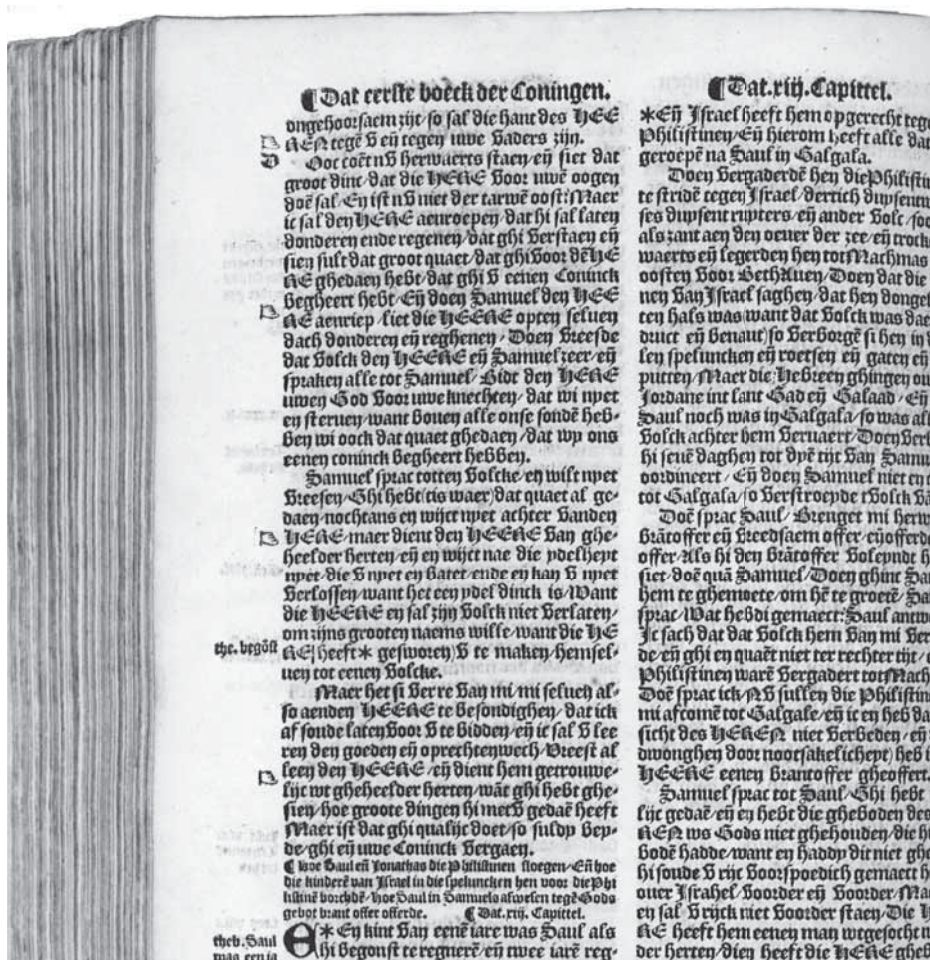
Als we ervan uitgaan dat er een tot nu toe onbekende Middelnederlandse vertaling van (delen van) het Oude Testament heeft bestaan, dan ligt het voor de hand dat die de vorm had van een historiebijbel, en meer bepaald met dezelfde opzet als die van de Bijbelvertaler van 1360, dus geen parafrase. Vóór de zestiende eeuw maakten, zoals al aangegeven, de bekende Nederlandse vertalingen van bijvoorbeeld de *Pentateuch* namelijk steeds deel uit van een historiebijbel. Dat het niet

31 De *Rijmbijbel* beantwoordt, omdat hij in rijm is geschreven, niet aan de klassieke definitie van een historiebijbel. Zie Mertens 2000: 279-280 en Van Dalen-Oskam 2007: 38.

32 Voor een editie met studie van de zogenoemde 'Noord-Nederlandse Historiebijbel', zie Van den Berg 1998. Zie ook Van den Berg 2007.

33 De editie van 1513 werd gedrukt door Claes de Grave (Antwerpen) en Thomas van der Noot (Brussel), die van 1516 door Claes de Grave alleen. Zie respectievelijk NK 365 en NK 366 (geraadpleegd exemplaar: Den Haag, KB, 227 A 11). Over deze weinig bestudeerde bijbel, zie De Bruin 1993: 37-38 en Mertens 2000: 282-283.

34 Eveneens bij Claes de Grave; zie NK 367-368 (geraadpleegd exemplaar: Den Haag, KB, 227 A 15).

Afb. 2 'Handjes' in de marge in het Oude Testament van Willem Vorsterman (1528) [ex.: Amsterdam, ub Vrije Universiteit, xc.05040].

om een parafraserende bijbelversie kan gaan, blijkt uit de cantica in het *Philadelphia*-handschrift. Marginale aantekeningen in met name de Vorsterman-bijbel, waarin de hypothetische Middelnederlandse vertaling zou zijn geïntegreerd, lijken de historiebijbel-piste te bevestigen. Zo zijn enkele marginalia in Vorstermans *Pentateuch* afkomstig uit Flavius Josephus' *Antiquitates Judaicae*,³⁵ bij uitstek een bron die men bij het samenstellen van middeleeuwse historiebijbels gebruikte.³⁶

³⁵ Zo bijvoorbeeld de aantekening bij het 24^e hoofdstuk van Leviticus: 'Josephus Drie lampen berenden daer des daechs ende seven des nachts'. Dit verwijst naar Flavius Josephus' *Antiquitates Judaicae*, boek 3, hoofdstuk 8, nr. 3 (zie Flavius Josephus 1996: 201).

³⁶ Zie Van den Berg 1998: 22-25 over de invloed van Flavius Josephus' werk op Duitse, Franse en Nederlandse historiebijbels. Navolging van Petrus Comestors *Historia Scholastica* ligt hier aan de basis. De *Antiquitates Judaicae* waren voor die twaalfde-eeuwse Franse bijbelgeleerde immers een voorname bron (zie Van Dalen-Oskam 1997: 95).

Die aanvulling vinden we noch bij Liesvelt, noch bij Ruremund en ze gaat dan ook wellicht terug op een Middelnederlandse vertaling.

De marginalia in de Vorsterman-bijbels waren in de tijdsspanne dat die bijbelversie werd gedrukt (laatste editie: 1545) overigens nogal aan verandering onderhevig. Er valt meer bepaald een tendens te onderkennen om weg te evolueren van de typische commentaren uit de middeleeuwse bijbeltraditie. De ‘handjes’ in de marge bijvoorbeeld, die belangwekkende plaatsen in de eerste editie aanduiden (zie afb. 2), werden in de tweede, uit 1531,³⁷ in aantal gedecimeerd en ook de marginale kruisverwijzingen naar andere bijbelplaatsen namen af. Belangrijker dan die evolutie is voor ons de vaststelling dat de uitgave van 1528 wél nog veel kenmerken van de middeleeuwse becommentarieerde bijbels vertoont, en dat ligt in de lijn van wat hierboven is aangebracht.

Het ligt minder voor de hand dat de hypothetische Middelnederlandse vertaling ook een versie van de Profeten inhield. Desalniettemin zijn de cantica uit respectievelijk Jesaja en Habakuk in exact dezelfde vertaling in zowel het *Philadelphia*-psalter als de Vorsterman-bijbel te lezen. Zoals hierboven al aangegeven, blijken die canticavertalingen evenwel nauw bij degene in de *Delftse Bijbel* aan te sluiten, en dat was bijvoorbeeld voor de cantica uit de *Pentateuch* niet het geval. De vertaling van de Profetencantica kan dus op een andere wijze tot stand zijn gekomen, mogelijk door een derde vertaler. Vorsterman zou die tekstjes in zijn bijbelvertaling hebben opgenomen zoals hij ze in een psalter als het *Philadelphia*-manuscript heeft aangetroffen.³⁸

De vertaling van het canticum uit Daniël (3, 57-90) van Sadrach, Mesach en Abednego ten slotte – de drie mannen die Nebukadnessar in de oven liet gooien – is een apart geval. Die lofzang kon Vorsterman naar alle waarschijnlijkheid niet in de hypothetische Middelnederlandse vertaling terugvinden. Hoewel Den Hollander (1997: 175) uit zijn analyse afleidde dat het boek Daniël in Vorsterman 1528 op Liesvelt 1526 verderbouwde, met invloed van de Vulgaat en de Wormser Profetenbijbel, blijkt Vorsterman voor het canticum namelijk gewoon de tekst uit Ruremund 1525 te hebben overgenomen (zie bijlage). Die laatste versie is niet gelijk aan die in de *Delftse Bijbel*, maar loopt er wel in grote mate mee gelijk. De vertaling in het *Philadelphia*-psalter is daarentegen een andere. Liesvelt 1526 mist een uitgebreide passage uit Daniël met daarin het canticum, en de uitleg daarvoor valt bijvoorbeeld in Ruremund 1525 te lezen:

¶ Tot hier toe en vintment niet inden hebreuschen / maer dat wi hier hebben gestelt is ghetrocken uut den oversetten van Theodotion (vol. 4; fol. Hijr).³⁹

De hypothetische Middelnederlandse vertaling zal, omdat die passage uit Daniël geen deel uitmaakt van de Hebreeuwse grondtekst, net als Liesvelt en Luther de

37 Geraadpleegd exemplaar: Gent, UB, Acc. 28758.

38 Vanzelfsprekend kan hij hetzelfde voor de cantica uit bijvoorbeeld de *Pentateuch* hebben gedaan, maar het is onder meer de gewijzigde relatie tussen Liesvelt 1526 en Vorsterman 1528 vanaf de Profeten die mijns inziens aangeeft dat we daar met een andere situatie te maken hebben.

39 Dit wordt aangekondigd met ‘¶ Die woorden des oversetters’. Theodotion (ca. 200 n.C.), een hellenistische jood, maakte een Griekse vertaling van de bijbel. In zijn boek Daniël is in vergelijking met de Hebreeuwse grondtekst onder meer het lied van de drie jongelingen in de oven toegevoegd (TRE: 341-344). Het canticum is met andere woorden deuterocanoniek en wordt door de protestanten niet tot het Oude Testament gerekend.

tekst hebben overgeslagen.⁴⁰ Daarom moest Vorsterman bij Ruremund te rade, en heeft ook de samensteller van het *Philadelphia*-psalter een eigen vertaling gemaakt of een bestaande gezocht. In elk geval sluit zijn versie aan bij die in de psalters van de Moderne Devotie.⁴¹ Daaruit kunnen we afleiden dat de samensteller van het *Philadelphia*-handschrift een vertaling wilde geven van alle cantica die normaliter de psalmen vergezelden (zie hierboven).⁴² Voor de psalmen in de Vorsterman-bijbel heeft men zich dus alvast niet gebaseerd op een psalmboek dat geheel identiek was aan het *Philadelphia*-handschrift. Anders had men voor de lofzang uit Daniël wellicht dezelfde versie aangeboden als dat boekje. Deze vaststelling kan met andere woorden een argument zijn voor de veronderstelling dat Vorsterman de hypothetische Middelnederlandse vertaling ook in een andere gedaante heeft geraadpleegd dan in die van een vertaald psalter.

7 Waarschijnlijkheid van een vijftiende-eeuwse historiebijbel

In het bovenstaande zijn we vooral via tekstvergelijking en logica tot het besluit gekomen dat Vorsterman 1528 een Middelnederlandse historiebijbel kan bevatten die verder, afgezien van de fragmenten in het *Philadelphia*-psalter, niet in handschriftelijke vorm is overgeleverd. We moeten ons vanzelfsprekend ook afvragen of het bestaan van een vijftiende-eeuwse historiebijbel in het Middelnederlands wel plausibel is.

De twee bekendste middeleeuwse historiebijbels in onze taal – we laten Maerlants *Rijmbijbel* opnieuw buiten beschouwing – dateren allebei uit de tweede helft van de veertiende eeuw (zie hierboven). Op het einde van de veertiende eeuw kwam de beweging van de Moderne Devotie op, die in de eerste plaats in de Lage Landen een toonaangevende rol in het spirituele leven ging spelen. Religieuze gemeenschappen van diverse aard schoten vervolgens tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw als paddestoelen uit de grond en geestelijke lectuur werd in die periode in die mate gekopieerd dat 70 tot 80% van de overgeleverde handschriften uit de middeleeuwse Nederlanden geestelijk proza bevat.⁴³ Ook bijbelvertalingen werden in de gemeenschappen van de Moderne Devotie gretig gelezen, daarvan getuigen ettelijke overgeleverde exemplaren van de eerste, Brabantse historiebijbel. Meteen na zijn ontstaan en in eigen streek kon die blijkbaar op weinig enthousiasme rekenen, maar in de loop van de vijftiende eeuw en met name in het noorden van ons taalgebied is hij veelvuldig gekopieerd.⁴⁴ Die historiebijbel werd zelfs de eerste gedrukte bijbelvertaling in het Nederlands (Delft 1477; zie hierbo-

40 Mogelijk gebeurde dat op basis van de commentaar in de *Glossa Ordinaria* (zie hierboven). Daar lezen we bij Dan. 3, 24: ‘Et ambulabant. *HIER. hoc loco. Ab hinc quæ sequuntur usque ad finem cantici trium puerorum, non habent Hebræ*’ (door mij onderstreept; YD).

41 Dat de vertaling van deze lofzang in het *Philadelphia*-psalter een andere oorsprong heeft dan die van de andere oudtestamentische cantica, blijkt nog uit de vaststelling dat enkel bij deze geen marginale aantekeningen voorkomen.

42 Het is in het licht van deze gedachtegang evenwel niet duidelijk waarom een vertaling van Jes. 12, 1-6 ontbreekt.

43 Let wel, het gaat hierbij niet enkel om volkstalige handschriften. Zie voor de cijfers Mertens 1993, p. 361 n. 3.

44 Zie de provenancegegevens in Biemans 1984: 61-86 en Kors 2007: 55-56.

ven). De tweede, zogenoemde ‘Noord-Nederlandse’, historischebijbel heeft daarentegen een veel geringere verspreiding gekend en was ook niet voor moderne devoten bedoeld, maar voor theologisch minder geschoolde leken, wellicht in de eerste plaats (welgestelde) burgers.⁴⁵ Voor een alternatief, met een andere opzet dan de veertiende-eeuwse Middelnederlandse historischebijbels, was in het noorden van de vijftiende-eeuwse Nederlanden dus zeker plaats.

Die andere benadering is alvast in het *Philadelphia*-handschrift te vinden: de maker van de vertaling wilde een volkstalige versie van het Oude Testament die kritisch met de gangbare Latijnse vertalingen van de bijbeltekst (*Gallicanum* en Vulgaat) omging.⁴⁶ Meer bepaald wou hij, net als Luther na hem, terug naar de Hebreeuwse grondtekst. Dat was zoals bekend een streven dat de humanistische omgang met de bijbel kenmerkte (Hamilton 1998: 102). Vooral in het vijftiende-eeuwse Italië onderzochten humanisten de relatie tussen de Hebreeuwse, Griekse en Latijnse bijbelversies. Lorenzo Valla († 1457) deed dat voor het Nieuwe Testament en diens werkzaamheden waren ook in de Nederlanden bekend, zelfs bij Cornelius Aurelius († 1531), de ‘christen-humanist’ die ik eerder als mogelijke maker van de *Philadelphia*-vertaling naar voren schoof (Desplenter 2007: 200-201). Valla komt namelijk ter sprake in de correspondentie die Desiderius Erasmus met Cornelius Aurelius, zijn vriend en toenmalige ordegenoot, in de tweede helft van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw voerde.⁴⁷ Aan die briefpassage mag men niet meer verbinden dan geoorloofd is, maar duidelijk is wel dat de discussies omtrent de grondtekst van de bijbel en de relatie tot de middeleeuwse bijbelversies, hetzij in het Latijn, hetzij in de volkstaal, ook de humanistische kringen in de laatvijftiende-eeuwse Nederlanden beroerden. Als Cornelius Aurelius voor de psalmvertaling in het *Philadelphia*-handschrift verantwoordelijk is, betekent dat vanzelfsprekend dat hij ook in aanmerking komt als maker van de grotere Middelnederlandse vertaling die in de voorliggende bijdrage centraal staat. Er moet evenwel benadrukt worden dat de kringen waartoe Cornelius Aurelius behoorde in het algemeen de ideale ontstaanscontext voor zo’n volkstalige bijbelvertaling met aandacht voor de *fontes* waren. In Cornelius’ richting wijst een aantal feiten, maar mogelijk niet voldoende om zijn auteurschap onomstotelijk aan te nemen.⁴⁸

Het is duidelijk dat een bijbelvertaling met de hierboven geschetste invalshoek niet voor een breed publiek was bedoeld. De lezers van volkstalige bijbels, wellicht in hoofdzaak vrouwelijke semi-religieuzen en leken, zullen geen boodschap hebben gehad aan een vertaling waarin naar de Hebreeuwse grondtekst wordt

45 Zie Van den Berg 2007: 71-74. Met die doelgroep voor ogen werd vanaf 1513 wellicht ook de populariserende *Bibel int Corte* gedrukt.

46 Hiëronymus vertaalde de psalmen drie keer. De tweede keer baseerde hij zich op de *Hexapla* van Origenes en die versie werd vanaf de negende eeuw in de westerse liturgie gebruikt (= *Psalterium Gallicanum*). De derde keer vertaalde hij ze samen met de rest van de bijbel. Die rest werd bekend als de Vulgaat en kende een ruime verspreiding, maar Hiëronymus’ derde psalmvertaling deed vooral dienst in de studie. In de middeleeuwen was met andere woorden de *Gallicanum* de meest verspreide Latijnse versie van de psalmen (zie hierover uitgebreider Desplenter 2007: 197).

47 Zie Bentley 1977: 11 en Allen 1906: 107-110, 113-115 en 119-120. Hier moet evenwel worden toegevoegd dat Cornelius Aurelius Valla niet echt waardeerde.

48 Zie naast mijn argumenten in Desplenter 2007 ook Desplenter 2008: 50-51 voor verdere aanwijzingen dat Cornelius Aurelius met de vertaling in het *Philadelphia*-psalter en de Vorsterman-bijbel kan worden verbonden.

verwezen. Net zomin als voor het *Philadelphia*-psalter is het voor een volkstalige historische bijbel met zulke marginale aantekeningen duidelijk voor wie die dan wel zou zijn bedoeld. Verspreiding zal hij in elk geval nauwelijks gekend hebben, althans niet in zijn handschriftelijke vorm. Vermoedelijk moeten we de vertaling dan ook beschouwen als een vingeroefening van iemand met een voorliefde voor de Nederlandse taal en een grote belangstelling voor de humanistische ideeën omtrent de bijbelse filologie, iemand als Cornelius Aurelius dus.

De weg die de *Philadelphia*-vertaling van het psalter vermoedelijk aflegde om bij Vorsterman te verzeilen (zie hierboven), via de Leidse drukker en perkamentmaker Jan Seversz., kan ook door de ruimere vertaling zijn gevolgd. Jan Seversz. dreef immers al vanaf omstreeks 1515 handel met de Antwerpse drukker Vorsterman (Den Hollander 1997: 82-83) en hij kan de vertaling moeiteloos voor 1525 aan het Antwerpse drukkersmilieu hebben bezorgd, voor Hans (1) van Ruremund en Jacob Liesvelt hun bijbelvertalingen drukten. Hierboven bleek namelijk al dat ook zij de ruimere Middelnederlandse vertaling moeten hebben gekend. Over eventuele zakenrelaties tussen Ruremund, Liesvelt en Jan Seversz. zijn weliswaar geen gegevens overgeleverd, maar het lijkt logisch dat een handelaar uit het noorden zijn Antwerpse handelscontacten niet tot Vorsterman heeft beperkt. In elk geval bevonden de ateliers van Vorsterman, Ruremund en Liesvelt zich in hetzelfde deel van Antwerpen.⁴⁹

Hoe het ook zij, uit de bovenstaande analyses blijkt dat Ruremund en Liesvelt gedeeltelijk gebruik hebben kunnen maken van een ruimere Middelnederlandse bijbelvertaling en dat ze die versie in (min of meer) bewerkte vorm in hun bijbel hebben ingepast. Vorsterman heeft daarentegen, in overstemming met de opportunistische aard die hem stevast wordt toegemeten,⁵⁰ de Middelnederlandse vertaling uit Holland zonder meer in zijn bijbel opgenomen.

Bibliografie

- Allen 1906 – P.S. Allen: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, dl. 1 (1484-1514). Oxford, 1906.
- Bentley 1977 – J.H. Bentley: 'Biblical Philology and Christian Humanism. Lorenzo Valla and Erasmus as Scholars of the Gospels'. In: *The Sixteenth Century Journal* 8 (1977), p. 9-28.
- Biemans 1984 – J.A.A.M. Biemans: *Middelnederlandse Bijbelhandschriften*. Leiden, 1984 (Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, Catalogus).
- De Bruin 1937 – C.C. de Bruin: *De Statenbijbel en zijn voorgangers*. Leiden, 1937.
- De Bruin 1977 – C.C. de Bruin: *De Delftse Bijbel in het licht der historie. Inleiding bij de heruitgave A.D. 1977*. Amsterdam/Alphen a.d. Rijn, 1977.
- De Bruin 1993 – C.C. de Bruin: *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Haarlem/Brussel, 1993 (tweede, herziene editie door F.G.M. Broeyer).
- Den Hollander 1997 – A. den Hollander: *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545*. Nieuwkoop, 1997 (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 33).
- Den Hollander/Kwakkel/Scheepsma 2007 – A. den Hollander, E. Kwakkel, W. Scheepsma (red.): *Middelnederlandse bijbelvertalingen*. Hilversum, 2007 (Midleleeuwse Studies en Bronnen 102).
- Desplenter 2006 – Y. Desplenter: 'Overgezet voor het gebed. Latijnse hymnen en sequensen in het Middelnederlands'. In: *TNTL* 122 (2006), p. 193-212.
- Desplenter 2007 – Y. Desplenter: 'Vroegmoderne Nederlandse bijbelvertalingen middeleeuwser dan

⁴⁹ Zie de kaart in Den Hollander 1997: 29.

⁵⁰ Voor Vorstermans opportunisme, zie onder meer Pleij 1988: 202, De Bruin 1993: 118 en Desplenter 2007: 188-191.

- vermoed. Vondst van een vijftiende-eeuwse getuige van het Vorsterman-psalter (1528)'. In: *TNTL* 123 (2007), p. 185-207.
- Desplenter 2008 – Y. Desplenter: 'Vrouwe, laet Jan de mamme suyken / Barthelmees is een kolkuyken. Een Middelnederlandse cisiojaan in een bijzonder Hollands psalter (ca. 1485)'. In: *Queeste* 15 (2008), p. 36-54.
- Flavius Josephus 1996 – Flavius Josephus: *De Oude Geschiedenis van de Joden [Antiquitates Judaicae]. Deel 1 – Boek 1-vii. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes*. Baarn/Antwerpen, 1996.
- Hamilton 1998 – A. Hamilton: 'Humanists and the Bible'. In: J. Kraye (red.): *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Cambridge 1998³, p. 100-117.
- Harper 2001 – J. Harper: *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century. A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*. Oxford, 2001².
- Heymans 1978 – J.G. Heymans (ed.): *Psalters der Moderne Devotie*. Leiden, 1978 (Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten. Kleine reeks, afdeling v: Psalters. Deel 2).
- Korhammer 1976 – M. Korhammer: *Die monastischen Cantica im Mittelalter und ihre altenglischen Interlinearversionen*. München, 1976 (Münchener Universitäts-Schriften 6).
- Kors 2007 – M. Kors: *De Bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361*. Turnhout, 2007.
- LWDB – D. Martin: *Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Die Deutsche Bibel*. 12 dln in 15 bdn. Weimar, 1906-1961.
- Mearns 1914 – J. Mearns: *The Canticles of the Christian Church Eastern and Western in Early and Medieval Times*. Cambridge, 1914.
- Mertens 1993 – Th. Mertens: 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding'. In: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, p. 8-35 en 361-372 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8).
- Mertens 2000 – Th. Mertens: 'Middelnederlandse bijbelvertaling'. In: R. Jansen-Sieben, J. Janssens en F. Willaert (red.): *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum, 2000, p. 275-284 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 69).
- Mertens 2008 – Th. Mertens: 'What's in a name?'. In: *Madoc* 22 (2008), p. 54-56.
- NK – W. Nijhoff, M.E. Kronenberg: *Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1923-1971.
- Pleij 1988 – H. Pleij: *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam/Leuven, 1988.
- TRE – *Theologische Realenzyklopädie*. dl. 8. Berlin/New York, 1981.
- Van Dalen-Oskam 1997 – K. van Dalen-Oskam: *Studies over Jacob van Maerlants Rijmbijbel*. Hilversum, 1997 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 57).
- Van Dalen-Oskam 2007 – K. van Dalen-Oskam: 'Bijbelstof op rijm. "Som so vielt in goeden lande. Dat brochte vrucht menegherande"'. In: A. den Hollander, E. Kwakkel en W. Scheepsma (red.): *Middelnederlandse bijbelvertalingen*. Hilversum, 2007, p. 38-48. (Middeleeuwse Studies en Bronnen 102).
- Van den Berg 1998 – M.K.A. van den Berg: *De Noordnederlandse historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Hilversum, 1998 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 56).
- Van den Berg 2007 – M.K.A. van den Berg: 'De Noordnederlandse historiebijbel. Verhaal en moraal in bijbelse (en wereldlijke) geschiedenis'. In: A. den Hollander, E. Kwakkel en W. Scheepsma (red.): *Middelnederlandse bijbelvertalingen*. Hilversum, 2007, p. 59-75.
- Van der Voort 2001 – M. van der Voort: *Dat seste boec van serpente. Een onderzoek naar en uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants Der naturen bloeme*. Hilversum, 2001 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 75).

Adres van de auteur

Vakgroep Letterkunde
Universiteit Gent
Blandijnberg 2, B-9000 Gent, België
youri.desplenter@ugent.be

Bijlage

Per canticum verwijzen de letters naar andere versies. De letters zijn opgaand gegeven op basis van de (vermoedelijke) ontstaanschronologie. Een letter met een apostrof verwijst naar een weliswaar niet-identieke, maar toch in hoge mate verwante versie. De cantica staan in de volgorde van voorkomen in het *Philadelphia*-psalter.

	Bijbel 1360	Delftse Bijbel 1477	Phila- delphia ca. 1485	Rure- mund 1525	Liesvelt 1526	Vorster- man 1528
Jes. 38, 10-21	A	A	B	A	C	B
1 Sam. 2, 1-10	A	A	B	C	B'	B
Exod. 15, 1-19	A	A	B	B'	B'	B
Hab. 3, 2-19	/	A	A'	A	B	A'
Deut. 32, 1-43	A	A	B	B'	B'	B
Dan. 3, 57-90	A	A	B	A'	/	A'